

A Historical-Comparative Exegesis of “The Blood Relatives are More Entitled” [Al-Ahzab:06]*

Ali Ahmad Naseh¹ and Mohamad Hadi Hoseininezhad

¹ Professor, Quran and Hadith Sciences Departement, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran. Email: aa.naseh@qom.ac.ir

² Ph.D. Candidate, Quran and Hadith Sciences Departement, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran (**corresponding author**). Email: s.mohamad681012145@gmail.com

Abstract

The phrase “*The blood relatives are more entitled...*” in verse six of the al-Ahzab Chapter has found various interpretations throughout history. This study examines six historical perspectives on the implication of this verse: 1) Some have considered it to abrogate inheritance based on migration and faith, denoting inheritance for relatives; 2) A group, without accepting abrogation, has interpreted the verse as expressing inheritance for relatives and clarifying the motherhood of the Prophet’s wives; 3) Some have believed that the verse indicates that one of the conditions of the Prophet’s succession is kinship with him; 4) Another view considers faith, migration, and kinship as conditions for succession; 5) Some have derived a general meaning from the verse that includes both inheritance and conditions for succession; 6) One theory also regards the verse as denoting both inheritance and guardianship (*wilāyah*) based on the view of a word being used in more than one meaning,. This research, using the historical-comparative exegetical method, analyzes the aforementioned perspectives and, considering the available evidence, concludes that the sixth view is closer to reality.

Keywords: verse of possessors of kinship, al-Ahzab verse 6, Imamate in the Quran, inheritance in the Quran, Ahlulbayt

Research Article

*Received 26 October 2024; Received in revised from 6 February 2025; Accepted 13 March 2025; Published online 28 May 2025

Cite this article: Naseh, A. H., & Hoseininezhad, M. H. (2025). A Historical-Comparative Exegesis of “The Blood Relatives are More Entitled” [Al-Ahzab:06]. *Comparative Interpretation Research*, 11(1), 181-202. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11364.2371>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

The sixth verse of the al-Ahzab Chapter refers to the absolute guardianship (*wilāyah*) of the Prophet of Islam over the souls of the believers and the status of his wives as “Mothers of the Believers”. It then proceeds to discuss the rights of inheritance among relatives: *“The Prophet is closer to the faithful than their own souls, and his wives are their mothers. The blood relatives are more entitled to inherit from one another in the Book of Allah than the [other] faithful and Emigrants, barring any favour you may do your comrades. This has been written in the Book.”* The core issue of this research is whether the phrase *“The blood relatives are more entitled”* in this verse, in addition to the matter of inheritance, also signifies the guardianship of the Ahlulbayt. The aim of this study is to conduct a historical and comparative analysis of the interpretations of Shiite and Sunni exegetes to arrive at a comprehensive analysis and select the more credible and well-documented interpretation.

Analysis of the Views of Commentators

Analysis of the Views of Sunni Commentators

In examining the opinions of Sunni commentators, even in the contemporary period, it can be observed that there is little difference from the views of earlier scholars. These commentators have primarily interpreted the discussed portion of the verse in the context of inheritance among relatives, considering it to abrogate inheritance based on brotherhood and faith. This consistency in interpretation indicates the continued dominance of the traditional interpretation among the Sunnis. However, a small number of Sunni commentators, such as Fakhr Razi, have attempted to establish a connection between this part of the verse and its other segments, proposing a broader meaning. Some others have considered the verse’s meaning to be general, encompassing not only inheritance but also other concepts. However, such views are not widely prevalent among Sunni scholars.

Analysis of the Views of Shiite Exegetes

In the early centuries, Shiite exegetes, relying on narrations, clearly interpreted this verse as pertaining to Imamate, considering it as evidence for the guardianship of the Ahlulbayt (AS). They considered verse 75 of the al-Anfal Chapter to pertain to inheritance, and the “kinship” as related to Imamate.

From the 5th and 6th centuries onward, exegetes such as Tusi and Tabarsi, while acknowledging the verse’s applicability to inheritance, introduced new perspectives. They

rejected the abrogation related to inheritance through migration and faith and focused their views primarily on inheritance issues.

From later centuries up to the 14th century, Shiite exegetes adopted a broader interpretation of this verse, considering it to encompass both the guardianship of the Ahlulbayt (AS) and inheritance. Some exegetes, due to apparent linguistic issues in the verse’s apparent aspect, attributed the concept of *wilāyah* to its esoteric interpretation. This approach demonstrates the evolution of Shiite theological perspectives over time. In the 14th century, certain Shiite exegetes interpreted this verse as a general principle in all divine religions concerning inheritance and succession. In the 15th century, given the verse’s denotation of inheritance and the context of the Prophet’s precedence at the beginning of the verse, this portion came to be interpreted as generally applying to the relatives of all believers regarding inheritance, while specifically referring to the “possessors of kinship” (*ulul-arḥām*) of the Prophet, namely the Imams (AS).

The Preferred Perspective

Some commentators, in an effort to reconcile the apparent meaning of the verse with narrations, have employed the theory of “a word being used in more than one meaning.” However, does this verse truly meet the conditions for such a usage? The authors of this article believe the answer is affirmative. In this verse, sufficient contextual evidence exists to support this view because conventionally, the term “*ulul arḥām*” (possessors of kinship) is used in two contexts: 1) inheritance and 2) successorship. Regarding its use in terms of inheritance, the evidence is primarily based on scholarly consensus (*ijmāʿ*), which itself either stems from conventional linguistic usage or narrations from scholars like Qatadah and others. However, concerning guardianship (*wilāyah*), the verbal evidence at the beginning of the verse, “*The Prophet has more authority over the believers...*,” serves as the best evidence and indicates that the verse refers to guardianship. It means that the possessors of kinship of the Prophet have priority in guardianship over one another.

However, it must be noted that this part of the verse also serves to remove misconceptions so that one does not assume that when the Prophet’s (PBUH) wives are introduced as the “mother of the believers,” this does not mean they inherit from all believers. Rather, this title denotes their honored status. On the other hand, honoring the Prophet’s wives does not mean they have guardianship over the people. Rather, the possessors of kinship of the Prophet (PBUH) hold priority in guardianship over others. The preferred perspective has considered the content of the narrations while also establishing an exegetical connection between all parts of the verse.

Conclusion

In this research, we demonstrated how the views of exegetes about verse six of the al-Ahzab Chapter regarding its proof of the guardianship of Ahlulbayt and inheritance of relatives have evolved historically. In early centuries, both esoteric (*ta'wīlī*) and interpretive (*tafsīrī*) narrations were widely used in exegeses. However, in the 5th century, with the emergence of jurisprudential exegesis in al-Tusi's exegesis, esoteric narrations were eliminated and only interpretive narrations were relied upon. These changes relate to al-Tusi's reconciliatory theological foundations. From the 10th century onward, with the revival of the Akhbari thought, esoteric narrations re-entered exegeses, and attempts were made to provide interpretive justifications for them.

In this research, the views of some later exegetes, who considered the verse as an instance of a word being used in more than one meaning, were selected. This view was confirmed through discussing the possibility and occurrence of a word being used in multiple meanings in this verse, and it was shown that different parts of the verse can be interpreted in a way that relates them to each other.

References

- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim wa al-sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1982). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Forat Kufi, F. (1990). *Tafsir Forat Kufi*. Ministry of Culture and Islamic Guidance/Muassasat al-Tab wa al-Nashr. [In Arabic].
- Hanbal, A. (2000). *Al-Musnad*. (S. Al-Arnawut & A. Murshid, Eds.). Muassasat al-Risalah. [In Arabic].
- Nuhas, A. (n.d.). *Kitab al-nasikh wa al-mansukh fi l-Qur'an al-karim*. Muassasat al-Kutub al-Thaqafiyyah. [In Arabic].
- Qommi, I. (1984). *Tafsir al-Qommi*. Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1989). *Mufradat al-faz al-Qur'an*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Tusi, M. (1998). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zindiyyah, M. (2019). Aaye-yi ulul arham va Imamat. *Hikmay and Islamic Philosophy*, 6(11), 97-110. [In Persian].

تفسیر تاریخی-تطبیقی «أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ» (احزاب: ۶)*

علی احمد ناصح^۱ و سید محمد هادی حسینی نژاد^۲

^۱ استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه:

aa.naseh@qom.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده

مسئول). رایانامه: s.mohamad681012145@gmail.com

چکیده

عبارت «أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ...» در آیه ششم سوره احزاب در طول تاریخ تفسیرهای گوناگونی یافته است. این پژوهش شش دیدگاه تاریخی درباره دلالت این آیه را بررسی می‌کند: (۱) برخی آن را ناسخ ارث بردن به واسطه هجرت و ایمان و دال بر ارث خویشاوندان دانسته‌اند؛ (۲) گروهی، بدون پذیرش نسخ، آیه را بیانگر ارث خویشاوندان و تبیین‌کننده مادر بودن همسران پیامبر تفسیر کرده‌اند؛ (۳) عده‌ای بر این باور رفته‌اند که آیه بر این دلالت دارد که یکی از شرایط جانشینی پیامبر قرابت با اوست؛ (۴) دیدگاهی دیگر شرایط جانشینی را ایمان، هجرت و قرابت می‌شمارد؛ (۵) برخی از آیه معنایی عام برداشت کرده‌اند که هم شامل ارث و هم شرایط جانشینی می‌شود؛ (۶) نظریه‌ای نیز آیه را، براساس دیدگاه استعمال لفظ در بیش از یک معنا، هم دال بر ارث و هم دال بر ولایت می‌داند. این پژوهش، با روش تفسیر تاریخی-تطبیقی، دیدگاه‌های مذکور را واکاوی کرده و با توجه به قرائن موجود، به این نتیجه رسیده دیدگاه ششم به واقعیت نزدیک‌تر است.

کلیدواژگان: آیه اولوالارحام، احزاب: ۶، امامت در قرآن، ارث در قرآن، اهل بیت

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۵ | بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۸ | پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

استناد: ناصح، علی احمد؛ و حسینی نژاد، سید محمد هادی. (۱۴۰۴). تفسیر تاریخی-تطبیقی «أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ»

(احزاب: ۶). پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۱)، ۱۸۱-۲۰۲. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11364.2371>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

آیه ششم سوره احزاب به ولایت مطلق پیامبر اسلام بر نفوس مؤمنان و مقام ام‌المؤمنین بودن همسران ایشان اشاره دارد و در ادامه، ارث‌بری خویشاوندان از یکدیگر را بیان می‌کند: «الَّتِي أُولَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا». مسئله این پژوهش این است که آیا عبارت «أُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ» در این آیه، علاوه بر موضوع ارث، بر ولایت اهل بیت دلالت دارد یا خیر؟ در این پژوهش، قصد بر آن است که با بررسی تاریخی و تطبیقی نظرات مفسران شیعه و سنی، به تحلیلی جامع دست یابیم و تفسیر معتبرتر و مستندتر را انتخاب کنیم.

پیشینه پژوهش

اخوان مقدم و بیانی هشد (۱۳۹۷) دیدگاه مفسران فریقین درباره تحلیل «امتهات المؤمنین» در آیه ششم سوره احزاب را بررسی کرده‌اند. زندیه (۱۳۹۷) در «آیه اولوالارحام و امامت» تنها به پرسش‌های مرتبط با امامت حضرت علی (ع) پاسخ می‌دهد و نظرات برخی از متکلمان اهل سنت را نقد می‌کند، اما در آن مقاله، برخلاف مطالعه حاضر، به سیر تاریخی و همچنین ارتباط بخش‌های مختلف آیه با یکدیگر توجهی نشده است.

واژه‌شناسی

اولو

واژگان «اولو» و «اولات» از نظر معنا مانند «ذو» و «ذوات» هستند و به معنای صاحب یا دارنده به کار می‌روند، اما این واژه‌ها فقط برای جمعی از مردم استفاده می‌شوند (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، ج ۸، ص ۳۷۰).

ارحام

«ارحام» جمع «رَحِم» است که به معنای رحم زنان است. به خویشاوندان ارحام گفته می‌شود، زیرا از یک رحم مشترک به دنیا آمده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۳۴۷).

أُولَىٰ

وقتی گفته می‌شود «اولی بشیء»، به معنای «احق نسبت به غیر» است، یعنی کسی که نسبت به دیگری در یک موضوع سزاوارتر یا شایسته‌تر است (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، ج ۸، ص ۳۶۶).

نظرات مفسران درباره عبارت مورد بحث به ترتیب تاریخی

نظرات مفسران شیعه

قرن اول و دوم

در این قرن، این عبارت به اولویت خویشاوندان در ارث بردن از یکدیگر تعبیر می‌شد. به عنوان مثال، به نظر مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق) «اولوالارحام» به معنای خویشاوندانی است که در ارث بردن نسبت به دیگران اولویت دارند (ج ۳، ص ۴۷۴).

قرن سوم

مفسران شیعه، با استناد به روایات، این عبارت را به مفهوم امامت تفسیر کردند، به این معنا که خویشاوندان پیامبر (ص) نسبت به یکدیگر در ولایت و امامت اولویت دارند (برای دیدن این مفسران، نک قمی، ۱۳۶۳ ق، ج ۲، ص ۶۳؛ حسن بن علی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۱۹۶).

قرن چهارم

مفسران شیعه، همچنان براساس روایات، اولویت «اولوالارحام» را به موضوع امامت مرتبط می‌دانستند. به اعتقاد آنان، این آیه به اولویت خویشاوندان پیامبر (ص) در امر امامت اشاره دارد (برای دیدن این مفسران، نک فرات کوفی، ۳۰۷ ق، ص ۳۳۱؛ عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ص ۷۲).

قرن پنجم

طوسی (بی‌تا) نظری متفاوت از مفسران پیشین ارائه می‌دهد. او «اولوالارحام» را به موضوع ارث مرتبط می‌داند، اما برخلاف دیگر مفسران، این آیه را ناسخ حکم ارث بردن به واسطه پیمان مؤاخات (= برادری) نمی‌داند. به نظر طوسی، این آیه به جای نسخ، به بیان وضعیت همسران پیامبر می‌پردازد، اما در تفسیر خود به روایات مرتبط اشاره‌ای نمی‌کند (ج ۸، ص ۳۱۸).

قرن ششم

طبرسی (۱۳۷۲) دیدگاه طوسی را پذیرفت و آیه اولوالارحام را ناسخ احکام ارث ندانست. به نظر او، این آیه به جای نسخ، به بیان وضعیت «مادر بودن» همسران پیامبر اشاره دارد، به این معنا که مادر بودن همسران نبی به معنای ارث بردن از مؤمنان نیست، بلکه صرفاً به دلیل احترام و جایگاه ویژه آنان است (ج ۸، ص ۵۲۹).

قرن هشتم تا دهم

مفسران شیعه در این قرن تفسیر عبارت مورد بحث را به گونه‌ای گسترده‌تر مطرح کرده‌اند و آن را شامل هر دو مفهوم ارث، و ولایت و جانشینی دانسته‌اند. به باور آنان، شرایط این جانشینی شامل قرابت، ایمان، و هجرت است. باین حال، این مفسران به روایات مرتبط با این موضوع اشاره‌ای نکرده‌اند (برای دیدن این مفسران، نک جرجانی، ۱۳۷۸ ق، ج ۷، ص ۳۰۵؛ کاشانی، بی تا، ج ۷، ص ۲۵۳). از سوی دیگر، عده‌ای دیگر از مفسران شیعه به روایاتی که دلالت آیه بر ولایت اهل بیت (ع) را تأیید می‌کنند اشاره کرده‌اند و به نکته دیگری نپرداخته‌اند (برای دیدن این مفسران، نک استرآبادی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۴۴۰).

قرن یازدهم

برخلاف مفسران پیشین، که ظاهر آیه را به ولایت اهل بیت (ع) مرتبط می‌دانستند، مفسران این دوره، مانند فیض کاشانی و شریف لاهیجی، دلالت ظاهری آیه را بر ولایت اهل بیت نپذیرفتند. آنان این معنا را مربوط به بطن آیه دانستند که تنها در روایات اهل بیت (ع) به آن اشاره شده است (برای دیدن این مفسران، نک فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۴، ص ۱۶۷؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳، ج ۴، ص ۱۶۸).

قرن دوازدهم و سیزدهم

مفسران شیعه به تفسیر جامع‌تری از آیه پرداختند. آنان، ضمن تأکید بر معنای ارث در این قسمت از آیه، به روایاتی که «اولوالارحام» را به اهل بیت پیامبر (ص) مرتبط می‌دانند نیز اشاره کردند. به نظر می‌رسد که این مفسران این روایات را به عنوان معنای باطنی آیه در نظر گرفته‌اند نه معنای ظاهری آن (برای دیدن این مفسران، نک شبر، ۱۴۰۷ ق، ج ۵، ص ۱۳۲؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱۰، ص ۳۱۹).

قرن چهاردهم

برخی مفسران شیعه تفسیر تازه‌ای از آیه ارائه دادند. این مفسران معتقد بودند که این بخش از آیه به یک قاعده کلی اشاره می‌کند که در بین ادیان مختلف نیز جاری بوده است؛ این قاعده اولویت خویشاوندان نزدیک‌تر در ارث، سیاست، و جانشینی را شامل می‌شود. از نظر این مفسران، روایاتی که دلالت بر ولایت اهل بیت (ع) از این آیه دارند درواقع تطبیقی از این قاعده کلی هستند. برخی دیگر از مفسران شیعه نیز موضوع اولویت «اولوالارحام» را عام دانسته و معتقد بودند که این اولویت شامل امامت، ارث و هر حق دیگری مانند انفاق و احسان می‌شود (برای دیدن این مفسران، نک بلاغی، ۱۳۸۶ ق، ج ۵، ص ۲۱۵؛ سلطان علی‌شاه، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۲۴۱).

قرن پانزدهم

مفسران شیعه در این قرن، با استناد به روایات، مفهوم ارث در آیه را به معنایی فراتر از ارث مالی تفسیر کرده و آن را شامل ارث ولایت نیز دانسته‌اند. این مفسران بر این باورند که ارث در این آیه نه تنها به معنای انتقال اموال بلکه به معنای انتقال ولایت و رهبری نیز هست. گروهی دیگر از مفسران شیعه در این قرن «اولوالارحام» را در دو بعد تفسیر کرده‌اند: یک بعد «اولوالارحام مطلق» است که تمام مؤمنان را شامل می‌شود و بعد دیگر «اولوالارحام خاص» که به نزدیک‌ترین افراد به مقام نبوت اشاره دارد و تنها ائمه (ع) را در بر می‌گیرد (برای دیدن این مفسران، نک مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ ق، ج ۱۷، ص ۲۰۸؛ صادقی تهرانی، ۱۳۸۸ ق، ج ۴، ص ۲۲۴).

نظرات مفسران اهل سنت

قرن سوم

مفسران اهل سنت این بخش از آیه را به ارث خویشاوندان تعبیر کردند و معتقد بودند که خویشاوندان همه مؤمنان نسبت به یکدیگر در ارث بردن اولویت دارند. آنها همچنین این آیه را ناسخ حکم ارث بردن به واسطه پیمان برادری دانستند (برای دیدن این مفسران، نک ۱۹۸۰ م، ج ۲، ص ۳۳۵؛ عبدالرزاق، ۱۴۱۱ ق، ج ۲، ص ۹۳).

قرن چهارم

مفسران اهل سنت این اولویت را به ارث تفسیر کرده و بر این باور بودند که آیه مذکور ناسخ حکم ارث به واسطه ایمان و هجرت است (برای دیدن این مفسران، نک طبری، ۳۱۰ ق، ص ۷۷).

قرن پنجم و ششم

مفسران اهل سنت همچنان بر تفسیر سنتی خود پایبند بودند. آنان از قول قتاده و عکرمه نقل می‌کنند که این آیه نه تنها به موضوع ارث اشاره دارد، بلکه ناسخ حکم ارث به واسطه مؤاخات و هجرت نیز هست (برای دیدن این مفسران، نک ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۸، ص ۱۰؛ ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۴، ص ۱۲۴؛ راوندی، ۱۴۰۵ ق، ج ۲، ص ۳۲۵).

قرن هفتم

فخر رازی (۱۴۲۰ ق) در تفسیر خود تلاش می‌کند تا ارتباط میان قسمت ابتدایی آیه و بخش «اولوالارحام» را به شکلی توضیح دهد. او بیان می‌کند که با توجه به ولایت مطلقه که در ابتدای آیه برای پیامبر اسلام (ص) ذکر شده است، پیامبر (ص)، به عنوان ولی مطلق مؤمنان، در وضعیت متفاوتی از سایر مسلمانان قرار دارد: در حالی که اموال مسلمانان پس از وفات به ورثه‌شان منتقل می‌شود، این قاعده برای پیامبر (ص) صدق نمی‌کند. به باور فخر رازی، خداوند این مسئله را با اعطای ولایت مطلق به پیامبر در زمان حیاتشان حل کرده است. بدین ترتیب، پیامبر (ص) قدرت تصرف در اموال مسلمانان را در زمان حیات خود داشتند و پس از وفات ایشان، اموالشان به مسلمانان منتقل می‌شود نه به ورثه (ج ۲۵، ص ۱۵۸). در مقابل، سایر مفسران این قرن به طور خاص به ارتباط میان قسمت‌های مختلف آیه نپرداخته‌اند و بیشتر بر دلالت آیه بر موضوع ارث و ناسخ بودن آن تأکید کرده‌اند (برای دیدن این مفسران، نک قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۴، ص ۱۲۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۴، ص ۲۲۵).

قرن هشتم تا دهم

در میان مفسران اهل سنت در این قرن، این دیدگاه مطرح است که آیه تأکیدی بر نسخ حکم ارث در سوره انفال است (برای نمونه، نک بقاعی، ۱۴۲۷ ق، ج ۶، ص ۷۶).

قرن یازدهم

مفسران اهل سنت در این قرن همچنان به تفسیر سنتی خود پایبند بوده و آیه را دال بر ارث دانسته و آن را به عنوان ناسخ احکام ارث به واسطه مؤاخات و هجرت می‌دانستند (برای دیدن این مفسران، نک خفاجی، ۱۴۱۷ ق، ج ۷، ص ۴۶۴).

قرن دوازدهم و سیزدهم

در میان مفسران اهل سنت، برخی «اولوالارحام» را در هرگونه نفع مالی از مؤمنان و مهاجرین دارای اولویت دانسته‌اند. همچنین، به نقل از برخی مفسران، مراد از «اولوالارحام» در این آیه خویشاوندان در دین است، که به معنای اولویت خویشاوندی در پیوند دینی تعبیر شده است (برای دیدن این مفسران، نک پانی‌پتی، ۱۴۱۲ ق، ج ۷، ص ۲۸۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۱، ص ۱۵۰؛ روح البیان، بی تا، ج ۷، ص ۱۴۰).

قرن چهاردهم

در میان مفسران اهل سنت در این قرن، این دیدگاه مطرح است که اولویت «اولوالارحام» در تمام ولایات (حوزه‌های مختلف اختیارات و حقوق) مطرح است مگر اینکه دلیل خاصی وجود داشته باشد که این اولویت را به موارد خاصی تخصیص دهد (برای دیدن این مفسران، نک ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۱، ص ۱۹۶؛ قاسمی، ۱۴۱۸ ق، ج ۸، ص ۵۲؛ سعدی، ۱۴۰۸ ق، ص ۷۹۱).

قرن پانزدهم

مفسران اهل سنت همچنان بر تفسیر سنتی خود تأکید دارند و «اولوالارحام» را صرفاً به اولویت در ارث محدود می‌کنند. آنان این آیه را ناسخ حکم ارث به واسطه ایمان و هجرت می‌دانند (برای دیدن این مفسران، نک جزایری، ۱۴۱۶ ق، ج ۴، ص ۲۴۵؛ هواری، ۱۴۲۶ ق، ج ۳، ص ۳۱۱).

تحلیل نظرات مفسران

تحلیل نظرات مفسران اهل سنت

در بررسی آرای مفسران اهل سنت، حتی در دوران معاصر، می‌توان مشاهده کرد که تفاوت‌چندانی با نظریات دوره‌های متقدمان وجود ندارد. این مفسران به‌طور عمده بخش مورد بحث از آیه را در معنای ارث خویشاوندان از یکدیگر تفسیر کرده و این آیه را ناسخ ارث بردن به واسطه مؤاخات و ایمان می‌دانند. این پیوستگی در تفسیر نشان می‌دهد که تفسیر سنتی در میان اهل سنت همچنان غالب است. البته، تعداد کمی از مفسران اهل سنت مانند فخر رازی تلاش کرده‌اند تا بین این بخش از آیه و بخش‌های دیگر آن ارتباط برقرار کنند و معنای گسترده‌تری را بیان کنند. برخی دیگر نیز معنای آیه را عام دانسته و علاوه بر ارث، مفاهیم دیگری را نیز شامل می‌دانند، اما این دیدگاه‌ها در میان اهل سنت چندان رایج نیست.

تحلیل نظرات مفسران شیعه

در چند قرن نخست، مفسران شیعه، با توجه به روایات، این آیه را به‌وضوح به امامت تفسیر کرده و آن را به‌عنوان دلیلی بر ولایت اهل بیت (ع) می‌دانستند. آنها آیه ۷۵ سوره انفال را مرتبط با بحث ارث و آیه «اولوالارحام» را مرتبط با امامت می‌دانستند.

از قرن پنجم و ششم به بعد، مفسرانی مانند طوسی و طبرسی، با پذیرش دلالت این آیه بر ارث، نظریات جدیدی مطرح کردند. آنان ناسخیت آیه نسبت به ارث به‌واسطه هجرت و ایمان را نپذیرفتند و دیدگاه‌های خود را بیشتر بر روی مسائل ارث متمرکز کردند.

از قرون بعدی تا قرن چهاردهم، مفسران شیعه دلالت این آیه را به‌صورت عام‌تر در نظر گرفتند و آن را شامل ولایت اهل بیت (ع) و ارث دانستند. برخی از مفسران نیز، به دلیل اشکالات دلالتی در ظاهر آیه، معنای ولایت را به بطن آیه نسبت دادند. این رویکرد نشان‌دهنده تکامل نظریات شیعه در طول زمان است.

در قرن چهاردهم، برخی مفسران شیعه این آیه را، به‌عنوان قاعده‌ای عام در همه ادیان، مرتبط با ارث و جانشینی تفسیر کردند. در قرن پانزدهم، با توجه به دلالت آیه بر ارث و همچنین قرینه اولویت پیامبر در ابتدای آیه، این بخش از آیه به‌صورت عام نسبت به خویشاوندان همه مؤمنان در معنای ارث و به‌صورت خاص نسبت به اولوالارحام مقام نبوت، که ائمه (ع) هستند، تفسیر شد.

تبیین عوامل تطور تفسیر عبارت مورد بحث آیه در گذر تاریخ

تفاسیر اهل سنت

استناد به صحابه و تابعین در میان اهل سنت

مفسران اهل سنت برای فهم معانی آیات قرآن به نظرات صحابه و تابعین استناد می‌کنند. این روش تفسیری، که به تفسیر مأثور معروف است، در مورد عبارت مورد بحث آیه نیز به کار گرفته شده است. مفسران اهل سنت با تمسک به نظرات تابعینی همچون قتاده و ابن زید این آیه را به‌عنوان ناسخ احکام ارث به‌واسطه مؤاخات و ایمان تفسیر کرده‌اند. این تمسک به نظرات پیشینیان باعث شده تا تفاسیر اهل سنت در این زمینه به‌طور کلی ثابت و بدون تغییرات عمده باقی بماند.

در میان مفسران اهل سنت، اما، فخر رازی به عنوان یک استثنا مطرح است. او تلاش کرده است تا ارتباطی بین قسمت‌های مختلف آیه برقرار کند و بدین ترتیب، تفسیری جامع‌تر و پیچیده‌تر از آیه ارائه دهد. فخر رازی معتقد است که پیامبر (ص) در زمان حیات، قدرت تصرف در اموال مؤمنان را داشت و بعد از وفات ایشان، این مؤمنان هستند که بر اموال پیامبر (ص) مسلط می‌شوند. این تفسیر او براساس روایتی از اهل سنت است که می‌گوید، «ما پیامبران ارث نمی‌گذاریم و آنچه از ما باقی می‌ماند صدقه است» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۱۷۹).

تفاسیر شیعه

مفسران شیعه تا قرن پنجم از روایات معصومان (ع) به عنوان مستند تفسیر آیه استفاده کرده‌اند. اما از قرن پنجم به بعد، که طوسی با تفسیر تبیان پیشگام بود، تا قرن دهم و زمان محقق استرآبادی، روایات معصومان در تفسیر این آیه مورد استناد قرار نگرفتند. حتی اگر برخی از مفسران برای اثبات ولایت اهل بیت به آیه استناد می‌کردند، تنها به ظاهر آیه تکیه می‌کردند و مفاد روایات در کلمات آنها منعکس نمی‌شد. برای درک دلیل این تغییر، باید به سخنان طوسی، که اولین تفسیر کامل با روش اجتهادی را ارائه کرد، توجه کرد که چرا در سخنان او روایات اهل بیت کم‌فروغ است؟ برای پاسخ به این پرسش، باید رویکرد طوسی بررسی شود. یکی از این موارد مبنای او در مورد حجیت روایات است. طوسی (بی‌تا) معتقد است که فقط روایات متواتر یا همراه با قرائن یقین‌آور حجت هستند (ج ۱، ص ۶). به این ترتیب، ممکن است طوسی اطمینان کافی را برای نقل روایات مربوط به این آیه به دست نیاورده باشد. بنابراین، یکی از دلایل کم‌فروغ بودن روایات اهل بیت در سخنان طوسی این است که او معیارهای سختی را برای پذیرش روایات به عنوان حجت در نظر می‌گیرد و تنها به روایاتی اعتماد می‌کند که از نظر او یقین‌آور باشند.

یکی دیگر از جهات بررسی رویکرد طوسی در این زمینه مقایسه مبنای او با مفسران قبل از او است. با مقایسه مبنای طوسی با مفسران قبل از او، مانند قمی و فرات کوفی، می‌توان به این نتیجه رسید که طوسی روایاتی را که اهل بیت را به عنوان مصداق آیه معرفی می‌کند تنها در صورتی ذکر می‌کند که بتواند با ظاهر آیه تطبیق دهد. اگر نتواند چنین پیوندی بین روایت و معنای ظاهری آیه ایجاد کند، اصلاً آن روایت را ذکر نمی‌کند.

برای اثبات این مطلب، چند نمونه از تفاسیر مختلف ارائه شده است. به عنوان مثال، در تفسیر آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» (توبه: ۱۱۰)، مفسران قبل از طوسی، مانند فرات کوفی و قمی، مصداق

«صادقین» را حضرت علی (ع) دانسته‌اند، اما طوسی صرفاً به‌عنوان یکی از اقوال به این قول اشاره می‌کند و حتی این قول را ترجیح هم نمی‌دهد.

از سوی دیگر، در برخی از موارد، طوسی به روایاتی که اهل بیت را به‌عنوان مصداق آیه معرفی می‌کند، اشاره نمی‌کند. به‌عنوان مثال، در تفسیر آیه «أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ» (شوری: ۱۳)، قمی مراد از دین را امام معرفی کرده و تفرقه نکردن را نیز بر حضرت علی (ع) و عدم تفرقه در مورد ایشان معرفی می‌کند، اما طوسی هیچ اشاره‌ای به ولایت نمی‌کند و صرفاً به بیان سه وجه اعرابی اکتفا می‌کند. همچنین، در تفسیر آیه «وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ» (یونس: ۱۰۱)، قمی در ضمن روایتی از امام صادق (ع) «الآیات» را به انمه و «النذر» را به انبیا تفسیر کرده است، اما طوسی به معنای ظاهری آیه در مورد تدبیر در آسمان و زمین اکتفا کرده و هیچ اشاره‌ای به روایت نمی‌کند.

افزون بر نمونه‌های پیشین، می‌توان به موارد متعدد دیگری نیز اشاره کرد که مفسران پیش از طوسی الفاظ قرآنی را بر اهل بیت تطبیق داده‌اند، اما طوسی از ذکر این تطبیق‌ها خودداری ورزیده است. برای مثال، قمی (۱۳۶۳) کلمه «نور» در آیه ۵۲ سوره شوری (ج ۲، ص ۲۸۰)، «آیات» در آیه ۲۹ سوره ص (ج ۲، ص ۲۳۴)، «عذاب» در آیه ۴۴ سوره شوری (ج ۲، ص ۲۷۸)، و «سما» در آیه ۱ سوره طارق (ج ۲، ص ۴۱۵)، همه را به حضرت علی (ع) تطبیق داده است. بنابراین، می‌توان دو فرضیه را در خصوص عدم ذکر روایات زیر آیات توسط طوسی مطرح کرد. هر دو فرضیه به رویکرد تفسیری خاص طوسی بازمی‌گردند، که این مبنای تفسیری وی تا پنج قرن پس از او ادامه یافته است.

از قرن دهم، دوباره، روایات در کتاب تأویل الآیات استرآبادی (۱۴۰۹ ق) دیده می‌شوند. در این کتاب، نویسنده هدف خود را گردآوری روایاتی قرار داده است که به تأویل آیات قرآن می‌پردازند. او قصد داشته با این کار از پراکندگی این روایات جلوگیری کند و خوانندگان را از نیاز به مراجعه به کتب متعدد بی‌نیاز سازد (ص ۲۰). با این حال، با اوج‌گیری تفکر اخباری به‌واسطه استرآبادی، دوباره، روایات در کتب تفسیری دیده شدند. تفاوت در این دوره این بود که برخی از علما، مانند علمای اولیه، تنها به ذکر روایات اکتفا می‌کردند، اما سایر مفسران با در نظر گرفتن

روایات، به تفسیر اجتهادی آیات نیز می‌پردازند. این روند به دلیل رواج تفکر اصولی در میان علما شکل گرفت، که نتیجه آن این بود که یکی از منابع تفسیر قرآن، مانند عقل و زبان عربی، روایات معتبر در نظر گرفته می‌شد.

نقد نظرات مفسران در طول تاریخ

در اینجا به نقد نظرات مفسران می‌پردازیم. این نظرات به قرار زیرند.

۱. نسخ آیه ۷۲ سورة انفال با آیه ۶ سورة احزاب

برخی از مفسران بر این باورند که آیه ۶ سورة احزاب ۷۲ سورة انفال را نسخ کرده است. در آیه ۷۲ سورة انفال آمده است:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَٰئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا وَإِنْ اسْتَنَّصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمْ النَّصْرُ إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

مسلمان کسانی که ایمان آوردند و هجرت کردند و با اموال و جان‌هایشان در راه خدا جهاد نمودند، و کسانی که مهاجران را پناه و جا دادند و یاری کردند اینان اند که یار و دوست یکدیگرند. و کسانی که ایمان آوردند و هجرت نکردند شما را از دوستی آنان هیچ سودی نیست تا زمانی که هجرت کنند؛ و اگر در امور دین از شما یاری طلبند، بر شماست که آنان را یاری دهید، مگر آنکه یاری دادن شما به زیان گروهی باشد که میان شما و آنان پیمان [ترک جنگ] برقرار است؛ و خدا به آنچه انجام می‌دهید، بیناست.

در این آیه، بیان شده است که مؤمنان مهاجر و مجاهد در راه خدا و کسانی که به آنها پناه داده‌اند و یاری‌شان کرده‌اند اولیای یکدیگرند، و کسانی که ایمان آورده‌اند، اما هجرت نکرده‌اند، تا زمانی که هجرت نکنند، مسلمانان ولایتی بر آنها ندارند؛ اما اگر در دین از شما یاری خواستند، بر شماست که یاری‌شان کنید مگر بر ضد قومی که میان شما و آنها پیمان است. اما این ادعای نسخ قابل نقد است:

نحاس (بی‌تا)، که یکی از قدیمی‌ترین کتاب‌ها را در زمینه ناسخ و منسوخ در قرن چهارم نوشته، معتقد

است که آیه ۷۵ سورة انفال ناسخ آیه ۷۲ سورة انفال است نه آیه ۶ سورة احزاب (ص ۲۸۲). همچنین، او سورة

احزاب را جزو سوره‌هایی که آیات منسوخ به‌تنهایی در آن وجود دارد نمی‌داند (نحاس، بی‌تا، ص ۲۶۶). بنابراین،

ادعای نسخ آیه ۷۲ سوره انفال با آیه ۶ سوره احزاب، با توجه به نظر برخی مفسران قدیمی همچون نحاس، محل تردید و نقد است.

بسیاری از مفسران اهل سنت به روایت قتاده یا کلبی در بحث ناسخیت آیه ۶ سوره احزاب استناد کرده‌اند؛ اما این استناد به چند دلیل قابل نقد است. یکی اینکه این روایات از نوع خبر واحد هستند و اجماع شیعه و نظر بسیاری از اهل سنت بر این است که نسخ به خبر واحد جایز نیست (حکیم، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۴۷). دوم اینکه اگر بتوان به خبر واحد در بحث ناسخیت اعتماد کرد، باید توجه داشت که قبل از نزول سوره احزاب، در آیه آخر سوره انفال ناسخ آیه ۷۲ سوره نساء آمده است. این موضوع دلیلی برای اعتماد به این خبر باقی نمی‌گذارد. بنابراین، تفسیرهایی که در مورد ناسخیت آیه ۶ سوره احزاب نسبت به آیه ۷۲ سوره انفال مطرح شده‌اند فاقد دلیل معتبر و قانع‌کننده هستند و نمی‌توان براساس آن‌ها به نسخ آیه ۷۲ استناد کرد.

۲. استناد فخر رازی به روایت عدم توریث انبیا

در نقد فخر رازی و استناد او به روایت عدم توریث انبیا می‌توان به چند دلیل اشاره کرد که این روایت قابل استناد نیست. یکی اینکه این روایت از لحاظ سندی، هرچند در کتب صحاح اهل سنت نقل شده است، با اشکال مواجه است، زیرا در کتب شیعه یا نقل نشده است یا به‌عنوان روایت مردود شناخته شده است. افزون‌بر این، سؤال مهمی که ذهن را درگیر می‌کند این است که چرا عمر بن خطاب، به‌عنوان راوی این روایت، آن را شنیده و وارثان پیامبر، مانند دختر و همسران ایشان، این روایت را نشنیده و نقل نکرده‌اند.

دوم اینکه این روایت از نوع خبر واحد است که مخالف آیات قرآن است. قرآن به ارث بردن فرزندان انبیا از پدران خود حکم می‌کند، مانند آیه ۱۶ سوره نمل که می‌فرماید، «وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ» (و سلیمان وارث داود شد). حضرت زهرا (ص) نیز در استدلال بر ارث بردن خود از پیامبر به این آیه در حضور صحابه، از جمله عمر بن خطاب، استناد کرده و می‌فرماید پیامبر هیچ‌گاه خلاف صریح قرآن سخن نمی‌گویند و این روایت جعلی است و به ایشان نسبت داده شده است. پس از این استدلال، خلیفه اول آن را تأیید می‌کند (ابن طیفور، بی‌تا، صص ۱۷-۲۵؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، صص ۹۷-۱۰۸). بنابراین، نظر فخر رازی، هرچند ارتباط بین قسمت‌های مختلف آیه را برقرار می‌کند، اما مبانی صحیحی ندارد و نمی‌توان به آن التزام داشت.

۳. باطنی دانستن روایات

در بین مفسران شیعه، برخی دلالت این بخش از آیه را بر ولایت اهل بیت در بُعد ظاهر ندانسته و آن را تأویل و باطن آیه به شمار آورده‌اند. این گروه از مفسران روایات دال بر ولایت اهل بیت را تفسیری نمی‌دانند، زیرا نتوانسته‌اند وجهی بین معنای ولایت اهل بیت و استثنای مذکور در آیه ارائه دهند.

در پاسخ به این دیدگاه، مجلسی (۱۴۰۳ ق) بیان می‌کند که جمع این دو مطلب با یکدیگر هیچ مشکلی ندارد، زیرا اهل بیت می‌توانند برخی از مقامات خود را به اولیای خود تنفیذ کنند، یا اینکه آیه شامل هر دو مفهوم — ارث و ولایت — است و استثنای موجود در آیه به ارث مربوط باشد (ج ۲۵، ص ۲۵۷). این نظر مجلسی نشان می‌دهد که می‌توان بین ولایت اهل بیت و استثنای مطرح‌شده در آیه جمع کرد و هر دو مفهوم را در چارچوب تفسیرهای شیعه مورد توجه قرار داد.

۴. اشاره به سه ویژگی جانشین پیامبر در آیه

برخی مفسران شیعه معتقدند آیه مذکور به سه ویژگی جانشین پیامبر اشاره دارد و آن را مرتبط با قسمت «النَّبِيِّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ...» می‌دانند. این تفسیر، هرچند با ظاهر آیه سازگار است، اما مبتنی بر این پیش‌فرض است که آیه در صدد بیان ویژگی‌های انحصاری جانشین پیامبر است و در میان مدعیان جانشینی تنها حضرت علی (ع) واجد هر سه ویژگی بوده است.

نقد این استدلال این است که درست است که آیه به ویژگی‌های جانشین پیامبر اشاره دارد، اما اینکه این ویژگی‌ها مختص حضرت علی (ع) باشد، جای تأمل دارد، چراکه افراد دیگری مانند جعفر طیار نیز در زمان نزول آیه واجد این خصوصیات بودند. سورة احزاب، با توجه به محتوایش، بین سال‌های دوم تا پنجم نازل شده است، درحالی‌که شهادت جعفر طیار در سال هشتم و در جنگ تبوک رخ داده است (امین، ۱۴۰۳ ق، ج ۴، ص ۱۱۸). اینکه آیه به ویژگی‌های جانشین پیامبر می‌پردازد صحیح است، اما اینکه این ویژگی‌ها مختص حضرت علی (ع)

باشد و افراد دیگری مانند جعفر طیار را شامل نشود قابل‌خداست، چراکه جعفر نیز در زمان نزول آیه واجد این خصوصیات بود.

۵. عام بودن آیه

برخی مفسران معنای آیه را عام دانسته و هرآنچه قابلیت ارث بردن را دارد، اعم از ارث مادی و جانشینی، را شامل آن می‌دانند. این تفسیر کامل به نظر نمی‌رسد، زیرا اگرچه اولوالارحام بودن یکی از نشانه‌های ولایت و جانشینی پیامبر است، اما پذیرش این تفسیر به معنای تطابق طبقات ارث با طبقات ولایت است، درحالی‌که این موضوع با ولایت اهل‌بیت سازگار نیست. به‌عنوان مثال، اگر این تفسیر درست باشد، جانشین امام حسن (ع) باید فرزند ایشان باشد که در طبقه اول ارث قرار دارد. اما می‌بینیم که برادر ایشان، امام حسین (ع)، که در طبقه دوم ارث قرار دارد، جانشین امام دوم شیعیان می‌شود. بنابراین، نمی‌توان گفت این تفسیر جمع خوبی بین ظاهر آیه و روایات تفسیری ارائه می‌دهد.

۶. ناظر بودن آیه به ارث بردن در ولایت (نه طبقات ارث)

این استدلال تنها در صورتی صحیح است که معنای ارث از آیه برداشت نشده باشد، درحالی‌که نه‌تنها بسیاری از مفسران (که قبلاً به آنها اشاره شد) معنای ارث را از آیه فهمیده‌اند، بلکه برخی روایات نیز به همین آیه در باب ارث استدلال کرده‌اند (حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۴، ص ۲۴۱). خلاصه اینکه تفسیر آیه به معنای عام ارث (اعم از مادی و معنوی) با ولایت اهل‌بیت سازگار نیست و روایات نیز به معنای ارث مادی از آیه اشاره دارند.

دیدگاه برگزیده

برخی مفسران، برای جمع بین دلالت ظاهر آیه و روایات، از نظریه استعمال لفظ در اکثر از معنای واحد استفاده کرده‌اند. اما آیا این شرایط استعمال لفظ در بیش از یک معنا در آیه مورد بحث محقق است یا خیر؟ به باور نویسندگان این مقاله پاسخ مثبت است. در این آیه قرائن کافی وجود دارد، زیرا در عرف، «اولوالارحام» در دو مورد به کار می‌رود: یکی در ارث و دیگری در جانشینی. اما در مورد استفاده از آن در ارث، فقط دلیل اجماع وجود دارد. این اجماع یا براساس استعمال عرفی است و یا براساس روایت قتاده و دیگران. اما در ولایت، قرینه لفظی «لَنَبِيِّ أَوَّلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ...» در ابتدای آیه بهترین دلیل است که نشان می‌دهد در این آیه ولایت مورد نظر است و منظور این است که اولوالارحام پیامبر نسبت به یکدیگر در ولایت اولویت دارند.

البته باید توجه داشت که این قسمت از آیه در مقام رفع شبهه نیز هست تا چنین تصویری ایجاد نشود که وقتی همسران پیامبر (ص) به عنوان ام‌المؤمنین معرفی می‌شوند، به این معنا است که از همه مؤمنان ارث می‌برند، بلکه این عنوان به معنای تکریم ایشان است. از سوی دیگر، تکریم همسران پیامبر به معنای ولایت داشتن آنها بر مردم نیست، بلکه اولوالارحام پیامبر (ص) در بحث ولایت نسبت به دیگران اولویت دارند. بنابراین، در دیدگاه برگزیده هم مفاد روایات مورد توجه قرار گرفته و هم ارتباط تفسیری بین تمام قسمت‌های آیه برقرار شده است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، نشان دادیم که در طول تاریخ، آرای مفسران درباره آیه ۶ سوره احزاب و دلالت آن بر ولایت اهل بیت و ارث‌بری خویشاوندان، به‌ویژه در میان شیعه، به دلیل شرایط و موقعیت‌های مختلف دچار تغییراتی شده است. در قرون اولیه، روایات تأویلی و تفسیری در تفاسیر به‌طور گسترده مورد استفاده قرار می‌گرفت، اما در قرن پنجم، با آغاز تفاسیر اجتهادی در تفسیر طوسی، روایات تأویلی حذف شد و صرفاً به روایات تفسیری اکتفا شد. این تغییرات به مبانی کلامی تقریبی طوسی برمی‌گردد. از قرن دهم، با بازگشت تفکرات اخباری، روایات تأویلی مجدداً به تفاسیر وارد شدند و تلاش شد تا توجیهات تفسیری برای آنها ارائه شود.

در این پژوهش، با نقد نظریات مختلف نشان دادیم که دیدگاه مفسران اهل سنت، از جمله ناسخیت و دیدگاه فخر رازی، پذیرفتنی نیستند. در میان مفسران شیعه نیز نظریات طوسی و سایر مفسرانی که آیه را در مقام بیان خصوصیات جانشین پیامبر یا عام در هر چیزی که قابلیت ارث دارد دانسته‌اند نقدشدنی است. در نهایت، دیدگاه برخی مفسران متأخر انتخاب شد که آیه را به عنوان استعمال لفظ در بیش از یک معنا دانسته‌اند. این دیدگاه با بحث درباره امکان و وقوع استعمال لفظ در بیش از یک معنا در این آیه تأیید شد و نشان داده شد که قسمت‌های مختلف آیه می‌توانند به شکلی مرتبط با یکدیگر تفسیر شوند.

تعارض منافع

نویسندگان مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دار الکتب العلمیه.

- ابن طیفور، احمد بن ابی طاهر. (بی تا). بلاغات النساء. الشریف رضی.
- ابن عاشور. محمد طاهر. (۱۴۲۰ ق). تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور. مؤسسة التاریخ العربی.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۸ ق). احکام القرآن. دار الجیل.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ ق). المحرر الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز (محمد عبدالسلام عبدالشافی، محقق). دار الکتب العلمیة.
- احمد بن حنبل. (۱۴۲۱ ق). المسند (شعیب الارنؤوط. عادل مرشد، محقق). مؤسسة الرسالة.
- اخوان مقدم، زهره؛ و بیانی هدش، عاطفه. (۱۳۹۷). دیدگاه مفسران فریقین درباره‌ی تحلیل «امهات المؤمنین» در آیه‌ی ششم سوره‌ی احزاب. دانش نامه‌ی علوم قرآن و حدیث، ۵(۱۰)، ۴۴-۱۵.
- استرآبادی، علی. (۱۴۰۹ ق). تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة. مؤسسة النشر الإسلامی.
- اشکوری، محمد بن علی. (۱۳۷۳). تفسیر شریف لاهیجی. دفتر نشر داد.
- امین، سید محسن. (۱۴۰۳ ق). اعیان الشیعة. دارالتعارف للمطبوعات.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر. (۱۴۲۷ ق). نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور. دار الکتب العلمیة.
- بلاغی، عبدالحجة. (۱۳۸۶ ق). حجة التفاسیر و بلاغ الإکسیر. حکمت.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی). دار إحياء التراث العربی.
- پانی پتی، ثناء الله. (۱۴۱۲ ق). التفسیر المظهری. مكتبة رشدية.
- ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ ق). الكشف و البیان المعروف بتفسیر الثعلبی. دار إحياء التراث العربی.
- جرجانی، حسین بن حسن. (۱۳۷۸ ق). جلاء الأذهان و جلاء الأحزان (تفسیر گازر). دانشگاه تهران.
- جزایری، ابوبکر جابر. (۱۴۱۶ ق). ایسر التفاسیر لکلام العلی الکبیر. مكتبة العلوم و الحكم.
- حقی برسوی، اسماعیل بن مصطفی. (بی تا). تفسیر روح البیان. دار الفکر.
- حکیم، محمدتقی. (۱۴۱۸ ق). الأصول العامة فی الفقه المقارن. مجمع جهانی اهل بیت.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). تفسیر نور الثقلین. اسماعیلیان.

خفاجي، احمد بن محمد. (١٤١٧ ق). حاشية الشهاب المسماة عناية القاضي و كفاية الراضي على تفسير البيضاوي. دار الكتب العلمية.

خليل بن أحمد. (١٤٠٩ ق). كتاب العين. نشر هجرت.

راغب اصفهاني، حسين بن محمد. (١٤١٢ ق). مفردات ألفاظ القرآن. دار القلم.

زنديه. مهدي. (١٣٩٧). آيه اولوالارحام وامامت. پژوهشنامه حكمت و فلسفه، ٥ (١٠). ١٢٥-١٣٨.

سعدى، عبدالرحمن. (١٤١٨ ق). تيسير الكريم الرحمن فى تفسير كلام المنان. مكتبة النهضة العربية.

سلطان على شاه، سلطان محمد بن حيدر. (١٤٠٨ ق). بيان السعادة فى مقامات العبادة. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

شبر، عبدالله. (١٤١٠ ق). تفسير القرآن الكريم (شبر). مؤسسة دار الهجرة.

صادقى تهرانى. محمد. (١٤٠٦ ق). الفرقان فى تفسير القرآن بالقرآن و السنة. فرهنگ اسلامى.

صنعانى، عبدالرزاق بن همام. (١٤١١ ق). تفسير القرآن العزيز المسمى تفسير عبدالرزاق. دار المعرفة.

طبرسى، احمد بن على. (١٤٠٣ ق). الإحتجاج على أهل اللجاج (للطبرسى). نشر مرتضى.

طبرى، محمد بن جرير. (١٤١٢ ق). جامع البيان فى تفسير القرآن (تفسير الطبرى). دار المعرفة.

طوسى، محمد بن حسن. (١٤١٩ ق). التبيان فى تفسير القرآن. دار إحياء التراث العربى.

فخر رازى، محمد بن عمر. (١٤٠٢ ق). التفسير الكبير (مفاتيح الغيب). دار إحياء التراث العربى.

فوات كوفى. (١٤١٠ ق). تفسير فوات الكوفى. وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامى. مؤسسة الطبع و النشر.

فيض كاشانى، محمد بن شاه مرتضى. (١٤١٥ ق). تفسير الصافى. مكتبة الصدر.

قاسمى، جمال الدين. (١٤١٨ ق). تفسير القاسمى المسمى محاسن التأويل. دار الكتب العلمية.

قرطبى، محمد بن احمد. (١٣٦٤). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.

قمى مشهدى، محمد بن محمدرضا. (١٣٦٨). تفسير كنز الدقائق و بحر الغرائب. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى.

قمى، على بن ابراهيم. (١٣٦٣). تفسير القمى. دار الكتاب.

كاشانى، فتح الله بن شكرالله. (١٣٣٦). منهج الصادقين فى إلزام المخالفين. كتابفروشى اسلاميه.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (بی تا). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (محمدباقر محمودی،

محقق) دار إحياء التراث العربی.

مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار إحياء التراث العربی.

مکارم شیرازی. ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامية.

نحاس. احمد بن محمد. (بی تا). کتاب النسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم. مؤسسة الکتب الثقافية.

References

- Ahmad, K. (1988). *Kitab al-'ayn*. Nashr-i Hijrat. [In Arabic].
- Akhavan Moghadam, Z., & Bayani Hadesh, A. (2018). Examining the views of the commentators of the two sects on the analysis of the “mothers of the believers” in the sixth verse of Surah Al-Ahzab. *Danishnamah-i Ulum-i Quran wa Hadis*, 5(10), 15-44. [In Persian].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Quran al-'azim wa al-sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Amin, M. (1982). *A'yan al-Shi'a*. Dar al-Taaruf lil-Matbuat. [In Arabic].
- Ashkwari, M. (1994). *Tafsir Sharif Lahiji*. Daftar-i Nashr-i Dad. [In Persian].
- Astarabadi, A. (1988). *Ta'wil al-ayat al-zahira fi fada'il al-'itrat al-tahira*. Muassasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic].
- Balaghi, A. H. (1966). *Hujjat al-tafasir wa balagh al-ikhsir*. Hikmat. [In Arabic].
- Baqaei, I. (2006). *Nazm al-durar fi tanasub al-ayat wa al-suwar*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Baydawi, A. (1997). *Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil (Tafsir al-Baydawi)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1982). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fayz Kashani, M. (1994). *Tafsir al-safi*. Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Forat Kufi, F. (1990). *Tafsir Forat Kufi*. Ministry of Culture and Islamic Guidance/Muassasat al-Tab wa al-Nashr. [In Arabic].
- Hakim, M. T. (1997). *Al-Usul al-'ammah fi al-fiqh al-maqarin*. Ahl al-Bayt World Assembly. [In Arabic].

- Hanbal, A. (2000). *Al-Musnad*. (S. Al-Arnawut & A. Murshid, Eds.). Muassasat al-Risalah. [In Arabic].
- Haqqi Brusawi, I. (n.d.). *Tafsir ruh al-bayan*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Huwayzi, A. A. (1994). *Tafsir nur al-thaqalayn*. Ismailiyan. [In Arabic].
- Ibn Arabi, M. (1987). *Ahkam al-Qur'an*. Dar al-Jil. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. T. (1999). *Tafsir al-tahrir wa al-tanwir al-ma'ruf bi tafsir Ibn Ashour*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Atiyya, A. H. (2001). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-kitab al-'aziz*. (M. Abd al-Salam Abd al-Shafi, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Tayfur, A. (n.d.). *Balaghat al-nisa'*. Al-Sharif Radi. [In Arabic].
- Jazairi, A. B. (1995). *Aysar al-tafasir li kalam al-'Ali al-kabir*. Maktabat al-Ulum wa al-Hikam.
- Jurjani, H. (1958). *Jala' al-adhhan wa jala' al-ahzan (Tafsir Gazur)*. University of Tehran. [In Arabic].
- Kashani, F. (1957). *Minhaj al-Sadiqin fi ilzam al-mukhalifin*. Kitabfurushi-yi Islamiyyah. [In Arabic].
- Khafaji, A. (1996). *Hashiyat al-shahab al-musamma 'inayat al-qadi wa kifayat al-radi 'ala tafsir al-Baydawi*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (n.d.). *Bihar al-anwar al-jami'ah li durar akhbar al-a'imma al-athar*. (M. B. Mahmudi, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir namoonah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Muqatil bin Sulayman. (2002). *Tafsir Maqatil b. Sulayman*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].

- Nuhas, A. (n.d.). *Kitab al-nasikh wa al-mansukh fi al-Qur'an al-Karim*. Mu'assasat al-Kutub al-Thaqafiyya. [In Arabic].
- Panipati, T. (1991). *Al-Tafsir al-mazhari*. Maktabat Rushdiyyah. [In Arabic].
- Qasimi, J. D. (1997). *Tafsir al-Qasimi al-musamma mahasin al-ta'wil*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Qommi Mashhadi, M. (1989). *Tafsir kanz al-daqa'iq wa bahr al-ghara'ib*. Munistry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Qommi, Ali bin Ibrahim. (1984). *Tafsir al-Qommi*. Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Qurtubi, M. (1985). *Al-Jami' li Ahkam al-Qur'an*. Nasir Khosro. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1991). *Mufradat al-faz al-Qur'an*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (1985). *Al-Furqan fi tafsir al-Qur'an bi al-Qur'an wa al-sunnah*. Farhang-i Islami. [In Arabic].
- Sadi, A. R. (1997). *Taysir al-karim al-rahman fi tafsir kalam al-mannan*. Maktabat al-Nehdat al-Arabiyyah. [In Arabic].
- Sanani, A. R. (1990). *Tafsir al-Qur'an al-'aziz al-musamma tafsir Abd al-Razzaq*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Shubbar, A. (1989). *Tafsir al-Qur'an al-k (Shubbar)*. Muassasat Dar al-Hijra. [In Arabic].
- Sultan Ali Shah, S. M. (1987). *Bayan al-sa'adah fi maqamat al-'ibadah*. Muassasat al-Alami lil-Matbuaat. [In Arabic].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an (Tafsir al-Tabari)*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Tabarsi, A. (1982). *Al-Ihtijaj 'ala ahl al-lijaj (lil-Tabarsi)*. Nashr Murtada. [In Arabic].
- Thalabi, A. (2001). *Al-Kashf wa al-bayan al-ma'ruf bi tafsir al-Tha'labi*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].

Tusi, M. (1998). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].

Zindiyyah, M. (2019). Aaye-yi ulul arham va Imamah. *Hikmat and Islamic Philosophy*, 6(11), 97-110. [In Persian].

